

tegnes som stabile demokratier. Selvom det er en vigtig pointe, at demokratier altid kan blive mere demokratiske, så er budskabet her snarere, at demonstrations-effekten har stor betydning for de Huntingtonske bølgedannelser, og at det derfor ikke er tilstrækkeligt kun at søge forklaringer i det enkelte lands indre dynamik. Demokratisering er også en international proces, hvilket leder frem til det sympatiske standpunkt, at demokratisk udvikling ikke bare er en dagsorden relateret til udviklingslande, men til stadighed også er aktuel i mere udviklede lande.

Lars Johannsen
Institut for Statskundskab
Aarhus Universitet

Bernard J. Bergen, *The Banality of Evil. Hannah Arendt and the "Final Solution"*, Lanham: Rowman & Littlefield, 1998, 169 s.

Hvis der var hitlister inden for den politiske teori, måtte Hannah Arendt betegnes som 90'ernes højdespringer. Interessen for hendes værk er vokset enormt, og med denne interesse er også fulgt et væld af sekundær litteratur. Bernard Bergens bog om Arendt og "Den endelige løsning" er blot ét bidrag til dette voksende korpus.

Indledningsvis er det interessant at spørge, hvilken baggrund denne stigende veneration for Arendts værk har. At Arendt er en af de få kvindelige, politiske filosoffer kan sikkert forklare en del af hendes popularitet i det politisk korrekte USA, hvor ikke blot en tæknings kvalitet, men også køn og farve er væsentlig, når læseplanerne skal lægges fast. Men det forklarer så langt fra Arendts succes i Europa. Der må være noget mere grundlæggende på spil. Lad os her forsøge fire forklaringer.

For det første er den kritik, Arendt gav af liberalismen og marxismen, efter murens fald vendt til en styrke. Arendt ville sikkert ikke se det store i Blair og Co., men hun ville passe ind i tidens løsen om "en tredje vej". Hvor Arendts tænkning tidligere blev set som en tredje vej mellem liberalisme og marxisme, kan den i dag udgøre et tredje alternativ i debatten mellem liberalister og kommunitarister. Flere karakteriserer med rette Arendt som en nutidig repræsentant for republikanismen. For det andet udspringer Arendts tænkning af erfaringerne med nazismen og "den endelige løsning". Den har således sit udspring i en fælles europæisk erfaring. En lang række forhold, som ikke behøver at blive nævnt her, har gjort det aktuelt. Lad det også være nævnt, at vi efterhånden bevæger os ind i en periode, hvor politikere og andre, som har oplevet holocausts rædsler, ikke længere dominerer den europæiske politik. Den stigende interesse for holocaustmonumenter, for at oprette holocaustcentre og for at udrede hidtidige fordækte kapitler i nationernes historie har måske præcis angsten for at glemme som sin baggrund.

Arendt betonede stadigt, at menneskene delte det forhold, at det var humant: at det kunne "tænke", havde en vilje og kunne dømmes for derigennem at skabe

tegnes som stabile demokratier. Selvom det er en vigtig pointe, at demokratier altid kan blive mere demokratiske, så er budskabet her snarere, at demonstrations-effekten har stor betydning for de Huntingtonske bølgedannelser, og at det derfor ikke er tilstrækkeligt kun at søge forklaringer i det enkelte lands indre dynamik. Demokratisering er også en international proces, hvilket leder frem til det sympatiske standpunkt, at demokratisk udvikling ikke bare er en dagsorden relateret til udviklingslande, men til stadighed også er aktuel i mere udviklede lande.

Lars Johannsen
Institut for Statskundskab
Aarhus Universitet

Bernard J. Bergen, *The Banality of Evil. Hannah Arendt and the "Final Solution"*, Lanham: Rowman & Littlefield, 1998, 169 s.

Hvis der var hitlister inden for den politiske teori, måtte Hannah Arendt betegnes som 90'ernes højdespringer. Interessen for hendes værk er vokset enormt, og med denne interesse er også fulgt et væld af sekundær litteratur. Bernard Bergens bog om Arendt og "Den endelige løsning" er blot ét bidrag til dette voksende korpus.

Indledningsvis er det interessant at spørge, hvilken baggrund denne stigende veneration for Arendts værk har. At Arendt er en af de få kvindelige, politiske filosoffer kan sikkert forklare en del af hendes popularitet i det politisk korrekte USA, hvor ikke blot en tæknings kvalitet, men også køn og farve er væsentlig, når læseplanerne skal lægges fast. Men det forklarer så langt fra Arendts succes i Europa. Der må være noget mere grundlæggende på spil. Lad os her forsøge fire forklaringer.

For det første er den kritik, Arendt gav af liberalismen og marxismen, efter murens fald vendt til en styrke. Arendt ville sikkert ikke se det store i Blair og Co., men hun ville passe ind i tidens løsen om "en tredje vej". Hvor Arendts tænkning tidligere blev set som en tredje vej mellem liberalisme og marxisme, kan den i dag udgøre et tredje alternativ i debatten mellem liberalister og kommunitarister. Flere karakteriserer med rette Arendt som en nutidig repræsentant for republikanismen. For det andet udspringer Arendts tænkning af erfaringerne med nazismen og "den endelige løsning". Den har således sit udspring i en fælles europæisk erfaring. En lang række forhold, som ikke behøver at blive nævnt her, har gjort det aktuelt. Lad det også være nævnt, at vi efterhånden bevæger os ind i en periode, hvor politikere og andre, som har oplevet holocausts rædsler, ikke længere dominerer den europæiske politik. Den stigende interesse for holocaustmonumenter, for at oprette holocaustcentre og for at udrede hidtidige fordækte kapitler i nationernes historie har måske præcis angsten for at glemme som sin baggrund.

Arendt betonede stadigt, at menneskene delte det forhold, at det var humant: at det kunne "tænke", havde en vilje og kunne dømmes for derigennem at skabe

fælles værker i en fælles verden. Men at mennesket var humant indebar også en respekt for hin enkelte: for det unikke hos hvert enkelt menneske. Pluralitet er derfor en grundlæggende kategori hos Arendt, og netop betoningen af dette forhold giver Arendt en naturlig plads i diskussionen af tidens multikulturelle samfund. Dette er den tredje grund til Arendts popularitet. En fjerde, som på sin vis sammenfatter de foregående tre, er, at Arendt er en tænker af det specifikt politiske. Globalisering, immigration, suverænitets forandringer m.m. er alle forhold, som giver anledning til at tænke det politiske på ny. Som sådan falder interessen for Arendts forfatterskab også sammen med den generelle vending mod politisk filosofi, som har kunnet spores i 1990'erne.

Arendts værk udspringer af hendes erfaringer med nazismen og med holocaust. Hun var tysk jøde og måtte under nazismen flygte til USA, hvor hun skrev de fleste af sine værker. Det er efterhånden gængs, at man læser Arendts konkrete analyser af totalitarismen og nazismen (*Origins of Totalitarianism*, *Eichmann in Jerusalem*) i sammenhæng med hendes mere fagfilosofiske værker. Tidligere var der en tendens til at behandle disse som sekundære i forhold til de mere eksplicite filosofiske bøger. Udgangspunktet for Bergen er i forlængelse heraf præcist at forene Arendts konkrete analyser med hendes filosofiske overvejelser. Mere specifikt har Bergens bog som sit erklærede formål at beskrive Arendts tænkning af "den endelige løsning", og heraf bogens titel. "Ondskabens banalitet" var en del af undertitlen på Arendts rapport fra retssagen mod Albert Eichmann i Jerusalem, og hendes tese var her, at Eichmann ikke evnede at reflektere moralsk. Han var ikke en sadistisk forbryder, men banal i betydningen tankeløs. Denne tese er Arendt blevet vidt berømt på, og den er også den strukturerende for Bergens bog.

Bogen falder i et forord og fire kapitler. I det første kapitel: "The Problem of the Final Solution" introduceres bredt til Arendts forfatterskab og hendes teser om totalitarismen, nazismen og "den endelige løsning". Det understreges, at Arendts undersøgelse er et forsøg på at forstå disse fænomener snarere end at forklare dem kausalt. Det følgende kapitel "The Problem of Thinking" stiller skarpt på Arendts beretning fra sagen mod Eichmann og især på hendes tese om hans manglende tænkning. I denne forbindelse diskuteres også Arendts forhold til sin jødedom og hendes kritik af jødernes passivitet. Bogens tredje kapitel "The Problem of the Political" indkredses det politiske gennem en række af Arendts distinktioner mellem f.eks. "det politiske" og "det sociale", mellem "labour" and "work", mellem "vita activa" og "vita contemplativa". Diskussionen fortsættes ved at uddybe tanken om det levende politiske liv. Det gøres via Arendts begreber om "værket" og om "handling". Kapitlet afsluttes gennem en ekskurs over Arendts skrifter om Kants kritik af dømmekraften. Kants skrift teoretiserede over den æstetiske dømmekraft, men Arendt hævder, at Kants beskrivelse af dømmekraftens iboende spænding mellem det partikulære og det universelle også var relevant i den politiske sfære.

Bogen afsluttes med et fjerde kapitel, hvor Arendts modernitetsdiagnose diskuteres. Hovedvægten lægges derfor på *Origins of Totalitarianism* og denne bogs teser om sammenhængen mellem modernitet på den ene side og totalita-

risme, antisemitisme og "den endelige løsning" på den anden. Væsentligst er her tesen om, at mennesket med moderniteten sætter sig Gud lig. Mennesket bliver sin egen dommer, og de politiske projekter refererer ikke længere til et højere mål. Magten vil blot mere magt, og pengene flere penge. Udryddelseslejrene er inkarnationen af denne hybris. De er det laboratorium, hvor mennesket kan vise, at det kan skabe helvede på jord. På tilsvarende vis reduceres den menneskelige pluralitet. Modernitetens typiske menneske er masse-mennesket, der agerer snarere end handler, og som moderintetens institutioner forsøger at forklare snarere end at forstå.

Bergens bog præsenteres på bagsiden som den første introduktion til de politiske og filosofiske konsekvenser af Arendts tese om ondskabens banalitet. Det er forkert i dobbelt forstand. Bogen er snarere en generel introduktion til Arendts tænkning, og havde Bergen fastholdt sit fokus på tesen om det ondes banalitet, ville han ingenlunde have været den første. Nu kan denne bagside jo være affattet af forlaget, men faktum er, at Bergen kun i meget ringe grad forholder sig til den øvrige kommentarlitteratur. En bog er nødvendigvis ikke dårlig, fordi den ikke holder, hvad den lover, og Bergens bog kan da også med nytte læses som en første introduktion til Arendts tænkning. Den er ikke den bedste i den genre, men sober. Bogen forholder sig meget tæt til Arendts værk, hvilket for den nye læser af Arendts filosofi er en fordel, mens det for andre er dens største problem. Bergen formår ikke at læse på kryds og tværs i forfatterskabet. Bogen skifter mellem at diskutere Arendts teser om nazismen, totalitarismen og "den endelige løsning" på den ene side, og på den anden hendes mere filosofiske mellemværender med Husserl, Merleau-Ponty, Kafka, Kierkegaard osv. Disse mellemværender har bestemt en relevans for Arendts refleksioner over "den endelige løsning", men Bergen får ikke i tilstrækkelig grad forbundet disse to sider af Arendts forfatterskab. Bogen mangler med andre ord dybde.

Bergens bog er en mellemtung mellem en generel introduktion og en tematisk læsning. Vi finder ikke en kritisk distance til Arendts værk, der inddrages ikke nyt materiale, og der udvikles ingen egne teser. Hvad, vi finder, er en gennemgang af Arendts væsentligste begreber, som de primært udvikles i *The Human Condition* og *Life of Mind* og en skitsering af hendes væsentligste analyser af nazismen i dens forskellige afskygninger, som de findes i *Origins of Totalitarianism* og *Eichmann in Jerusalem*.

Hvad angår de sidste to værker, ville det have været givtigt, hvis Bergen havde diskuteret forholdet mellem disse. Er forfatterskabet så homogent, som hans fremstilling antyder? Hvordan forholder den mere sociologiske og historiske analyse i *Origins* sig til den mere forstående tilgang i *Eichmann*? Er de senere værker ikke i høj grad en reaktion på den meget hermetiske analyse af totalitarismens krænkelse af den menneskelige frihed i *Origins*? En form for besindelse på, at en forklaring aldrig bliver en undskyldning. Mere specifikt kunne der i forlængelse af bogens titel oplagt spørges, hvorledes tesen om ondskabens banalitet i *Eichmann* forholder sig til brugen af Kants forstilling om ondskabens radikalitet i *Origins*? Bergen gør os ikke klogere på spørgsmål af denne type. Svarene må vi finde andetsteds. Hvad vi imidlertid kan finde, er en kortfattet,

klar og sober fremstilling af flere af Arendts nøglebegreber og en introduktion til hendes analyser af nazismen.

Carsten Bagge Laustsen
Institut for Statskundskab
Københavns Universitet